

BÁLINT Péter

Az anya halál-aspektusai a népmesében

(„A tied vót, de te elvetőtted” : a gonosz anya hermeneutikája)

Van VEKERDI József könyvében: *A cigány népmesében* egy, a szerző által különösen kegyetlennek vélt mese: (*A gonosz anya*),¹ melynek a címben megnevezett főhőséről nem tudjuk, hogy elvált asszony, özvegy vagy megszökött/eltávolodott a családi tűzhely mellől, csak azt tudjuk, hogy a fiával „hét évig mindig mentek” a „nagy sötét erdőben”, s egy éjszaka ólmos álom szállt a fiúra.² Az anya lét-módjáról gondolkozva, bátran megelőlegezhetjük azt, amit KERÉNYI Károly a házasság istennőjének és védelmezőjének tartott *Héra* egyik aspektusáról mond: „ ’Khéra’, az ’Elözvegyült’ jelző, vagy itt pontosabban: az ’Elmagányosult’ felel meg (*neki-BP*). Ez a szó fokozatos sötétbe merülést és aztán a sötétségben való teljes alámerülést fejezi ki...”,³ mivel a számos meseváltozatban a teljes és/vagy a tönkrement házasság aspektusából ítélni lehet meg a tettét.

Megvilágította mint teljes létformát, amelynek természeti érvényét minden emberi közösségformában éppen az bizonyítja, hogy Héra sötét oldalával együtt mutatkozik meg benne: hogy ezek a sötétségek – a tragikus eltávolodás, a harcok és lázadások – a házasságban benne foglaltatnak, és nem cáfolják meg időtlen érvényét. A házasság az az előfeltétel, amely az eltávolodást tragikussá, a harcokat és lázadásokat lehetővé teszi –,

KERÉNYI okfejtését tovább olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy: a sötétségben alámerülés és égből alászállás, gyűlölet és szerelmi paroxizmus, az anyai hatalom rabságában tartás és felszabadítás, a hetérság és gyilkos ösztön, bizalom és gondoskodás, állattá varázslás és állatként létezés, az elrejtés és újrászülés mind-mind a lelki realitásához tartozik valamelyik mitológémban vagy meseszűzsében.

1 VEKERDI József: *A cigány népmese*, Akadémiai, Bp., 1974.

2 A különböző változatok, mint mindig, most is a segítségünkre sietnek. A CSENKI -gyűjtötte mesében: a *Pistukában*, annyi derül ki, hogy egy szegény öregember és asszony kései gyermeke a mesehős, aki afféle „kapott” gyermek, s tizenöt éve korában elunván a haszontalan életet, „Itthon semmit sem tanulhatok, csak egyik fáról le, a másakra fel, csúszok-mászok madárfészkek után”, elindul szerencsét próbálni, ám az anya a fiú marasztalása ellenére is vele megy. „El ne gyere, öreg anyám – kérleli a fiú –, ne hagyd itt öreg apámat! Nem bírod már a hosszú utat. – Nem addig az, fiam! Ha te méysz, megyek én is”. A baranyai változatban, a *Mindenki segíti, csak az anyja üldöziben* azt tudjuk az apáról, hogy „öreg erdősz”, akinek a második feleségétől született a mesehős, s egyszer azt mondja: „Nézd, feleségöm, én má öreg vagyok, én má hármónknak kenyeret keresni nem bírok. Hanem te menj el a fiaddal, majd magamat még valahogyan eltartom, de má hármónknak nem bírok kenyeret keresni”, vagyis bevallja családfenntartói képességének és erejének elapadtát. Az Ondava menti változatban: *A kikapós asszony bűnhődésében*, a háborúba menő király komája járt rá az asszonyra, akit tojás-próbával ellenőriz: „elvett egy tojást, és lemérte az asszonynak a micsodáját, hogy mikor visszajön, hogy megint úgy a tojás meg fogja neki mutatni, hogyha vót-i emberrel, vagy nem vót. Itten az asszonynak húzódtott össze. Mán fílt, mer’ a királynak mán kellett hazajönni.” In.: CSENKI Sándor: *A cigány meg a sárkány*, püspökladányi cigány mesék Európa, Bp., 1974, 270-274.

3 KERÉNYI Károly: *Mi a mitológia?* Szépirodalmi, Bp., 1988. 254.

Mielőtt tovább vizsgálnánk a mese szüzséjét és menetét, vessünk egy pillantást a VEKERDI-féle gyűjtemény mesemondónőjének személyiségére és a konkrét szövegre! VEKERDI egy lábjegyzetben külön hangsúlyozza: NÉMETH Jánosné „szabadkozott, hogy sohasem szokott mesélni. Zavara mindvégig tartott. Ennek köszönhető a mese furcsa, szaggatott menete”.⁴ Az alkalmi mesemondónő mesélni-nem-tudása, mesei elemek és funkciók szerkesztésben való járatlansága a szöveget követve hamar kiderül, nem csupán a sűrített szerkezetből, de a mese *újramondása*⁵ során elkövetett alapvető hibákból: motívum-összecserélésekből és – kihagyásokból is.⁶ Ám bátran állíthatjuk, hogy ez a sajtóságon „redukált” mese, épp hiányosságai és motívumkeveréseivel világítja meg szemléletesebben e mesetípus lényegi vonásait, mint nagyon sok „tudatosan kidolgozottabb”, menetében kalandosabb változata. Azt is mondhatnók, hogy a VEKERDI-féle szöveget eleve együtt kell olvasnunk a többi változatával – vagy kellően sok változatával JAKOBSON instrukciója szerint –, hogy e mesetípusra jellemző, ám a szövegből hiányzó motívumokat a megfelelő helyre visszarakjuk, egy feltételezett „teljes” szövegvariánst rekonstruáljunk, és a kiegészítés révén interpretációs lehetőségeket felvázoljunk.

VEKERDI jogos vagy ok nélküli „magyarázkodásával” ellentétben, vagy azt kiegészítendő, érdemes odafigyelni DÉGH Linda kijelentésére, s persze kellő nyomatékot is adni neki:

A mesemondók egyéni stílusa (...) abban bontakozik ki a legerőteljesebben, hogy a mesemondó mely részeit bővíti, színezi ki a mesének, mely részeit kurtítja, vagy hagyja el teljes egészében, és hogy mennyiben él a hagyományos formulákkal, vagy igyekszik széttörni a megszabott kereteket.⁷

Alkalmi mesemondónőnk, aki csak a gyűjtő unszolására mondott mesét, ha a mesemondásban nem is járatos, azt semmiképp sem állíthatjuk róla, hogy a

4 VEKERDI József: i. m. 276.

5 Az *újramondani* és *mondani újra* szókapcsolatnak különös hangsúlyt szeretnék adni; az újra mondani interpretációmban a szüzsét másképp, más, új változatában elmondani jelentést kap, míg a mondani újra, az „eredeti” egy közösségben ismert, bevett változat többnyire „szövegű” megismétlését fedi. DÁVIDHÁZI Péter használja KERÉNYI-ről szóló írásában az újramondás megfelelő változatát: az „*újjámondást*”. (In.: Uő: Menj, vándor, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2009. 51.) RICOEUR az idő és történetelbeszlés kapcsán, a mesélés aktusát vizsgálva a következőket írja: „A hagyomány konstituálódásának alapja az újítás és a lerakódás (sédimentation) játéka. (...) Ami a hagyomány másik pólusát, az újítást illeti, korrelatív viszonyban áll a szedimentációval. Mindig nyílik mód újításra, amennyiben az, ami a költemény *poiészis*-ében létrejön, végső soron mindig egyedi mű, 'ez-a-mű-itt'. Ezért a paradigmák csupán a nyelvtant alkotják, amely az új művek kompozícióját szabályozza – s ezek a művek addig újak, amíg tipikussá nem válnak.” RICOEUR: *A hármas mimézis* (fordította: ANGYALOSI Gergely), In.: Uő: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok, Osiris, Bp., 1999. 281-283. « Quant à l'autre pôle de la tradition, l'innovation, son statut est corrélatif de celui de la sédimentation. Il y a toujours place pour l'innovation dans la mesure où ce qui, à titre ultime, est produit, dans la *poiésis* du poème, c'est toujours une œuvre singulière, cette œuvre-ci. C'est pourquoi les paradigmes constituent seulement la grammaire qui règle la composition d'œuvres nouvelles – nouvelles avant de devenir typiques. » *Temps et récit. I (Temps et récit – la triple mimésis)*, Éditions du Seuil, Paris, 1983. 134.

6 A mese egy bevett, ámde „szükített” formulával kezdődik, szükszavúsága mintha igazolná: „a nyelvben – ezt ismeri föl Lévinas – valójában éppúgy nincs első szó, mint ahogyan utolsó szó sincs.” TENGELYI László *Élettörténet és sorseseemény*, Atlantisz, Bp., 1998. 229.

7 DÉGH Linda: Az egyéniségvizsgálat perspektívái, különnyomat, (különnyomat,) Ethn. 1960. 40.

mesehallgatásai alkalmaiból ne őrizne nagyon is eleven élményt. Nagyon is „reflektált” élményt őriz a szövegben tetten érhető „hűtlen feleség”, „gonosz anya”, „három sorsmadár” típusú mesékről. A mesemondónő a végletekig egyszerűsített formával, és a fiú álomlátásával, s az abból szerzett jövődöbélire szóló tudással, a mesének elsősorban tragikus/drámai hangvételt ad. Emlékezetében valamilyen oknál fogva nem választja szét a „hűtlen feleség” és a „gonosz anya” típusát, mivel összefüggőnek érzi a kettőt. S hogy nem is minden ok nélkül, számos mesevariánssal együtt, arra a HONTI által említett „*Kiviok történetét*” hozhatjuk föl példaként.⁸ Csak emlékeztetőül a történet első fele:

Kiviok felesége meghalt, és ő elhatározta, hogy elbujdosik kisfiától és feleségének temető-helyétől. Csak arra várt, hogy a kicsike elaludjék, azután csöndben lecsúszott az ágyról, és ki akart osonni a konyhából, de a kisfiú elkezdett sírni; erre Kiviok megint visszafeküdt. Többször próbálkozott így, de sohasem tudta végképp rászáni magát, hogy fiacskáját elhagyja. Egy napon aztán a kisfiú izgatottan jött haza, és azt újságolta, hogy anyját látta egy idegen férfival sétálni. Kiviok azt felelte: „Hogy lenne az az anyád, amikor ő kinn fekszik a nagy kövek alatt?” De a gyerek csak megmaradt az állításánál, és amint Kiviok kinézett, valóban ott látta a feleségét egy más férfi karjaiban. Hatalmas haragra gerjedt, megölte mindkettőjüket, és a holttesteket a sziklasírba tette. Mikor azután este elaludt a kisfia, rászánta magát, hogy véghezvigye régi elhatározását, nem hallgatott a gyerek sírására, kiosont a konyhából, kajakjába szállt, és sietve evezéshez kezdett.

Kiviok, a nagy vadász, a kauzális logikát alapul véve, érthetetlen módon *kétszer* „öli meg” a hűtlen feleséget/anyát, aminek persze csak úgy van értelme, ha a történet felfejtésének rögtön az elején tisztázzuk: *kinek a számára* és *mikor* is hal meg az asszony. Az egyik lehetséges értelmezés szerint: Kiviok csak a lelkében számol le hűtlen társával, és aztán követi el a végső leszámolást, hogy a gyermek *szeme előtt* játszódik le maga a csalás ténye, amit meg kell bosszulnia, hogy a vadász/férj méltóságán esett csorbát a fia előtt kiköszörülje. Az eltávolodásra irányuló megbosszulás nem a sértett hiúság kifejeződése, hanem az önmagát megalázottként megjelenítő lét sürgető üzenete, felhívása a Másik számára a „szemtől-szemben egyenességére”, ahogy erre LÉVINAS utal. A másik értelmezési lehetőség szerint: Kiviok nyomban megöli a hűtlenkedésen kapott asszonyt és csábítóját, hiszen az anya hűség-esküjét megszegő gesztusával lerombolta a bizalmon nyugvó házasság intézményét. Az együtt-létet, a „társasságot” (a fele-társasságot mint etikai és kommunikációs viszonyt) egy-oldalúvá és visszafordíthatatlanul csonkává tette. Eközben magát a vétket/bűnt hiába rejtette volna el a világ szeme elől, a gyermek *álmában látja* az anyját, és az álmában világosodik meg a bűne, hogy egy másik férfiért elhagyta/eldobta őt.⁹

⁸ HONTI János: A mese világa, Magvető, Bp., 1962. 21-24.

A mese sugallata szerint *az álom*: az álomban látás, álomban tudásszerzés és megvilágosodás szoros/lényegi összefüggésben áll a *vaksággal*. Az álomban tisztán vagy másként lát a hős, mivel el-távolodott (vagy arra kényszerítették) a Másik és a Mások világától, s végtelenül magányosan, magára hagyottan létezik, emiatt önmagára nyílik meg a szeme. Miközben emlékeiből egyszerre idézi föl maga előtt az őt el-távolító lény képét és épp az álomban megjelenített nekirendelt/ rá-váró arcképét, tanúságot tesz a Másik utáni sóvárgásáról és megerősíti a szeretetre és felelősségvállalásra való igényét. LÉVINAS írja:

A megnyilvánulásban segédkezve megnyilvánulni annyit jelent, mint megidézni a beszélgetőtársat, kiszolgáltatottá válni feleletének és kérdésének. A kifejeződés nem igaz megjelenítés vagy cselekedet formájában gyakorol hatást. Az igaz megjelenítésében felkínálkozott lét látszás lehetősége marad.¹⁰

Ugyanakkor a vak, vakká tett lény mást és másféle értelmezési mezőben/világaspektusban látja a dolgokat. Bizonyos értelemben vak a valóságos világ látványa iránt, másként szólva „világ-talan”, pontosabban egy másik világ birtokosa, a belső: lelki szemei által látott s a sóvárgásban megjelenített világé, s ezt vagy észben tartja, vagy megfeledkezik róla.¹¹ A nagy kérdés Kiviok és a fia számára, hogy a valóságos szeme vagy a lelki szeme csalja-e meg, s továbbhaladásakor melyiket kövesse. Tudjuk, a mesehős „arra megy, amerre lát”. Azt mondja a VEKERDI-mese hőse:

Álmodt is láttam, anyám. Azt álmodtam, ahogy megyünk, egy nagy fát találunk. Egy eleven kard van rajta. Nézd csak, anyám! Ott ég egy kis világosság!

Ám amikor nem lát előre, messzire, éppoly „vakon” tapogatózik, keresgél, mintha valóban világ-talan volna,¹² s a messzeségbe előremutató álom-látás siet a segítségére a sötétségben/idegenségben tájékozódni.

9 A történet további tanulsága alapján Kivioknak meg kellett járnia az alvilágot, s megölni a boszorkányokat, hogy a felesége, s rajta keresztül valamennyi hűtlen asszony tisztességét, a házasság intézményének becsületét visszazerezze, s ennek révén helyre-állítsa fia (s minden elhagyott fiú) képzeletvilágában a nőkről, anyákról kialakítandó képet, mely szükséges a nagy vadásszá válásához.

10 Emmánuel LÉVINAS: *Teljesség és végtelen*, (fordította: TARNAY László) Jelenkor, Pécs, 1999. 166. (« Se manifester en assistant à sa manifestation revient à invoquer l'interlocuteur et à s'exposer à sa réponse et à sa question. L'expression ne s'impose ni comme une représentation vraie, ni comme un acte. L'être offert dans la représentation vraie demeure possibilité d'apparence ». In.: *Totalité et infini* 218-219.)

11 A votják mese: *Az alvó ember lelke* tanúskodik arról, hogy az álomban a lélek-állatka kiszáll a testből és szabadon kóborol, s hírt hoz a másik világból: „- Mit álmodtál? - Én azt, hogy egész éjjel bolyongtam valahol. Láttam ott egy fenyőfán egy ezüstpénzzel teli méhkast.” A vadásztárs, aki hitt az álom-látásban, elindult megkeresni a pénzt. „Rá is talált a fenyőre, amelynek odújában már régóta méhek tanyáztak. Felmászott, és meg is találta az ezüstpénzt. Ettől kezdve gazdagon élt abból, amit a másik ember álmában látott, az álomlátó pedig soha nem gondolt arra, hogy álma való lehetett.” *Vatka meg Kalmez*, Votják mondák és mesék, (fordította: DOMOKOS Péter), Európa, Bp., 1974. 154-155.

12 „Megy, megy, megy a szerencsétlen fiú, megy, megy, tapogat, feláll, elesik, éhes, szomjas a szerencsétlen” (Vekerdi: *A gonosz anya*); „Hát ú ment. Ide ment a gödörbe, oda ment a gödörbe. Ide leesett, oda leesett. Annyira ment, annyira ment.” (*A kikapós asszony bűnhődése*, In.: GÉCZI Lajos: *Ondava menti népmesék és mondák*, Madách-Posonium, Pozsony, 1994.)

Amennyiben a tapintó kéz áthatol a tér 'semmijén', a tapintás hasonlít a látáshoz. A látás azonban rendelkezik azzal a kiváltsággal, hogy az űrben kézben tartsa a tárgyat, és e semmiből mint eredetből kiindulva újra és újra megkaparintsa, míg a tapintásban a semmi a tapogatózás szabad mozgásában nyilvánul meg. A látás és a tapintás számára egy lét olyan, mintha a semmiből érkezne (...).¹³

Olykor a büntudat, a szorongás vagy a félelem (mindegyik szoros kapcsolatban áll a „homályos” vagy megtévesztett látással) okoz számára víziókat. Ezek az előrenyúló lét-látomások tárják fel/világítják meg előtte azt a másik valamiképpen feltételezett „világot”, ahova az intuícióna¹⁴ (*belső* vagy *átélő* látására) hagyatkozva el kell jutnia, hogy eljövendő-létét a megértésből realizálja. Tehát, bizonyos *szem-pontból*: a látó szemet pótló/helyettesítő lelki szem aspektusából válik számára láthatóvá a más(ik)-világ. Azáltal, hogy a szem által látott, gondként tételezett, mérlegelni kívántat, reflektív módon feltárt dolgokat értelmeztként létezőnek tételezi.¹⁵ Az előtte konstituálódott világ maga a *szem-lélet*, egyfelől a szemléleti objektummá vált világ, másfelől az a sajátos mód, ahogyan látja/értelmezi ezt a világot (világ-látás). Az egyén látó/lelki szemének pontjából befogadott és értelmezett/leleplezett világ, az álomban meg-látott másik/lehetséges világ együttlétében válik *szem-léletessé*, jelentéssé tett világgá. CIFRA János *Nyeznám* meséjében ezt a rendkívüli jelentőségű összefüggést pontosan megmagyarázza a mesemondó:

Reggel felkelnek, és megrustukolnak. De hát azt látta álmában az öreg, hogy itt már el kell pusztuljan a gyerek. Tehát ebből is kiderül, hogy *a vak akkor lát, amikor álmot lát.*¹⁶

Az épp-így-lét kaotikussága és kiúttalansága, vagyis a meshős „vaksága” a „sötétben” eltűnését és egy másként-lét (eljövendő-lét) hajnalpírban felderengését idézi elő. A két lét- és időállapot, a *vagyok* és *leszek* lét-módusza közötti ellentétről tudomásszerzés: az eljövendő-lét tudatosításának és személyessé tételének az alapja.¹⁷ Tudjuk jól, hogy az álomba merülés mindig

13 LÉVINAS: i. m. 157. (« Dans la mesure où le mouvement de la main qui touche traverse le 'rien' de l' espace, le toucher ressemble à la vision. La vision a cependant sur le toucher le privilège de maintenir l' objet dans ce vide et de le recevoir toujours à partir de ce néant comme à partir d' une origine, alors que le néant dans le toucher se manifeste au libre mouvement de la palpation. Ainsi pour la vision et le toucher, un être vient comme du néant ... ». op.cit. p. 206.)

14 „Az intuícióna ugyanis látás, még (vagy már) intencionalitás, megnyílás, ennélfogva távolság, ennélfogva 'a reflexió ideje' választja el attól, amit megcéloz (még ha az eredeti is), ennélfogva meghirdetés és hírül adás.” LÉVINAS: Nyelv és közelség, (fordította: TARNAY László) Jelenkor, Pécs, 1997. 125. («L' intuition est vision, encore (ou déjà) intentionnalité, ouverture et, par là, distance et, par là à 'un temps de réflexion' de ce qu' elle vise (fut-il en original) et, par là, proclamation ou annonce. » op. cit. p. 319.)

15 HEIDEGGER értelmezése szerint: „A megértett, de még elleplezett elsajátítása mindig egy szempont szerint hajtja végre a leleplezést, s ez a szempont rögzíti, hogy mire való tekintettel kell értelmezni a megértettet. Az értelmezés mindenkor *előretételesen* alapul, ami az előzetesen szándékolthoz egy meghatározott értelmezhetőség felől 'nyúl hozzá'.” (In.: HEIDEGGER: Lét és idő (fordította VAJDA Mihály et al), Gondolat, Bp., 1989. 292.)

16 NAGY Olga: CIFRA János meséi, 185. (a kiemelés tőlem BP.)

17 A „jövő primátusa” kapcsán RICOEUR is a HEIDEGGER-i halálhoz-viszonyuló-létből fakadó időtapasztalatot hangsúlyozza: „Heidegger az *időbeliség* (*Zeitlichkeit*; *temporalité*) fogalmát az időtapasztalás

akkor következik be a mesemenetben, amikor a hős erdőbe téved, keresztúthoz érkezik, s fontos, mondhatni „egész-létét” érintő és meghatározó választás elé kerül. Amikor valamiféle előzetes (múltbéli) vagy előre-látott (jövőbeni) véték, bűn árnyéka vetül rá: szorongatottságként. ASSMANN írja erről a sötétségben létezésről:

A sötétség metaforája itt valakinek a távollétére vonatkozik, akinek látására az ember sóvárog. Ha nem láthatja őt, az egyenlő a sötétséggel. (...) A véték lerombolja isten fényként értelmezett mindennapos gondoskodását, és sötétséget idéz elő. Más szavakkal: a véték elsötétíti a világot a vétkes számára.¹⁸

A „megvilágosító” álom, mint sajátlagos fény, fényt lop a káoszban elmerült hőst körülölelő/behálózó sötétségbe, egy halványan pislákoló fényt, mely által egy másik létforma, másfajta lét-lehetőség dereng föl számára. Olyan, amelyik biztosítja az „álmot látó” egyén korábbi, múltban történt vétken való jelen-idejű fölemelkedését. Olyan, amelyik biztosítja a megértését követő túllépését, a bűn okozójának kilétére és a bűn mibenlétére való rá-látását.¹⁹ Az álomban szerzett tudás egyfajta buzdítás a megnyilvánulásra és a Másokban való feleletigény keltésére.

Az álomba merülés egyik lehetséges okaként említhetjük: az én-összezavarodást, ami előidézi az én-mondás, az ipszeitás lehetetlenségét. A mindent uraló külső/belső káoszt az álom sugallata szerint eloszlatni kell, ehhez pedig egy másik emlékezet hadra fogása, egy másfajta interpretáció megkísérlése és egy új kommunikáció megteremtése szükségeltetik. A hősnek, hogy eloszlathassa épp-így-léte káoszáét és eljövendő-létére rálátása legyen, mindenekelőtt helyre kell állítania egyéni identitását.

Az önmagáról „kifejlődött tudat” elkülönít, s ha nem óhajt érintkezésbe lépni (feleletigényt támasztani a Másikban vagy Másokban), az eloldódásban egyben magába is zárkózik, elrejteti lét-karakterét. Ellenben kizárólag csak a másikkal való viszonyulásban érhetők tetten a „szignifikánsan” megkülönböztető vonásai. Csak a távollévő (akire az álomban sülyedt lény sóvárog), képes arra, hogy megszüntesse az eltávolodást és az idegenséget. LÉVINAS ennél is határozottabban és telítettebben fogalmaz:

A másikkal való viszony vagy a beszéd ezért nem egyszerűen a szabadságom megkérdőjeleződése, a Másból érkező feleletigény, aki felelősségre szólít, nem a pusztá szó, melynek révén megszabadulok a birtoklástól, mely magába zár azáltal,

legeredendőbb és legautentikusabb formájának megjelölésére tartja fenn, vagyis a jövőbeliség, a voltbeliség és a jelen-tétel dialektikáját nevezi így.” RICOEUR: i. m. 270. (« Comme on sait, Heidegger réserve le terme de la *temporalité* (*Zeitlichkeit*) à la forme la plus originaire et la plus authentique de l'expérience du temps, à savoir la dialectique entre être-à-venir, ayant-été et rendre-présent. ») Uo. *Temps et récit. 1* (Temps et récit – la triple mimésis), Éditions du Seuil, Paris, 1983. 120.

18 Jan ASSMANN: Uralom és üdvösség (fordította: HIDAS Zoltán), Atlantisz, Bp., 2008. 208-209.

19 Az ungi mesében: *A gonosz anyában* a „felfalt” kisebbik lány is téli madárvá változik, s úgy éneklí ki a sorsát, s a VEKERDI gyűjtötte változatban is miután „még szebb szeme támadt”, visszament az anyjához és „madárrá változtatta magát”.

hogy egy objektív és közös világot fejez ki, hanem maga a prédikáció, a buzdítás, a prófétikus szó.²⁰

A VEKERDI-féle szövegben a „gonosz anya” kézen fogva vezeti, védi, oltalmazza az álmotól elnehezült, s ölében elszenderült fiút, menedéket és élelmet igyekszik szerezni számára az erdőbeli zsványtanyán.²¹ Nem véletlen, hogy anya és fia az „erdőben” bolyonganak; a varázsmesék nagy részében megjelenik az erdő, mint az áthatolhatatlan vadon/sötétség világa. Nem más, mint egyfajta szimbolikus tér, a HEIDEGGER-i *Dasein*, az a hely, ahol létezésünk minőségére és értelmére rákérdezve azzá válunk/válhatunk, akik voltaképpen vagyunk –, ahogy ezt a *Lét és idő* filozófiai antropológia olvasatát bírálva RICOEUR megjegyzi.

Az álomra vágyó fiú nem fél a „tápláló anyaméhtől”, az oda visszabúvástól, mert álomlátása előtt nem rendelkezik az anyáról olyasfajta tapasztalattal, amelyik az elnyelésről, a „magábaevésről”, mint gyilkos-ösztönről adna számára hírt. Ezért bizalommal és erőt merítő várakozással hajtja fejét az ölébe.

CSENKI püspökladányi cigány meséjében épp fordítva történik a dolog, az anyát nyomja el az álom, amíg a fiú céltalanul jár-kél:

- Tudom, öreg anyám, elfáradtál; szundíthatnál egy keveset. – Nem bánom, édes fiam – mondja az öregasszony, és lefeküdt. Annyira fáradt volt, hogy amikor fejét letette, máris elnyomta az álom. De a fiút nem fogta az álom, nem tudott elaludni. Felugrik, és megy az erdőbe, megy találomra. Madárfészkeket keresett a fákon. Látja ám, hogy egy eleven kard vergődik hüvelyében. Az volt ráírva, hogy aki ügyesen tudott fára mászni, egykettőre fenn termett. Nyúl a kard után, hogy kihúzza, de magától a kezébe pattan; amikor derekára akarja kötni, magától felcsatolódik. Lejön a fiú a fáról, és szemügyre veszi a kardot. Nagyot dobban a szíve örömeiben.²²

Ez a csonka/befejezetlen CSENKI-féle változat egy másik interpretációt enged meg, például azt, melyet ELIADE kínál föl nekünk:

20 LÉVINAS: i. m. 178. (« C’ est pourquoi la relation avec autrui ou discours est non seulement la mise en question de ma liberté, l’ appel venant de l’ Autre pour m’ appeler à la responsabilité, non seulement la parole par laquelle je me dépouille de la possession qui m’ enserre, en énonçant un monde objectif et commun; mais aussi la prédication, l’ exhortation, la parole prophétique. » Totalité et infini 234-235.)

21 Ebben a variánsban nem tudjuk, hogy mi lett az apával: meghalt, elkergette őket a háztól, vagy az asszony hagyta őt el. A *Mindenki segíti, csak az anyja üldözi* baranyai mesében világossá teszi a helyzetet a mesemondó: „Volt egyszer egy öreg erdész; annak második felesége vót, és attu lett neki egy fia; annak Jóska vót a neve. A gyerök tizenöt éves vót. Egyszer az öreg erdész azt mondja a feleséginek: Nézd, feleségöm, én má öreg vagyok, én má hármónknak kenyeret keresni nem bírok. Hanem te menj el a fiaddal, majd magamat még valahogyan eltartom, de má hármónknak nem bírok kenyeret keresni. In.: Este, Éjfél, Hajnal, (baranyai népmesék) Akadémiai, Bp., 1988. 22.

22 CSENKI Sándor: A cigány meg a sárkány, püspökladányi cigány mesék, Európa, Bp., 1974. 271.

Nem aludni nem egyszerűen a fizikai fáradtság legyőzése, hanem főként az akarat és a szellemi erő bizonyítéka: ébren maradni annyit jelent, hogy az ember tudatos, jelen van a világban, felelősséget érez.²³

A fiú több alkalommal kinyilvánította, hogy felelősséget érez az alvás idején kiszolgáltatott vagy a kalandokban megfáradt anya biztonságáért („Anyám, itt maradunk két-három napot, legalább te is kipihened magadat”). Nem utolsó sorban azt is nyilvánvalóvá tette, hogy felkészült a rá váró feladatra: az őket levágni szándékozó huszonnégy betyár „felaprítására”. Illetve felkészült (e mese csonkasága miatt be-láthatatlan, ám a többi változatból sejthető/tudható) a hozzá nagyon is közel-álló, szorosan tartozó lényel: az anyával szembeni leszámolásra.

- Hallod-e Nagy bácsi, ha nem mondasz nekem olyan helyet, ahol fiamat elemészthetem, mihelyt hazajön a fiam, azt mondom neki, hogy meg akartál erőszakolni.

- Verjen meg az Isten, te vén szajha! – fakad ki Nagy bácsi. – Miért akarod, hogy az a szép szál legény fiad elpusztuljon? Úgy látom nem fél az egész világtól.²⁴

KERÉNYI írja *A feleség*-ben, hogy Kirké és Médeia „háttérben ott leselkedett az elnyelő Óshetéra, a szövő őszanya, aki egyben újraneloldozó és újra elnyelő”.²⁵ a CSENKI-féle mesében szereplő Nagy bácsi a „*te vén szajha*” kifejezéssel élve világosan rámutat az anya elnyelő varázshatalmára, amely a halállal és hetérasággal, a szenvedéllyel és gyilkolási szándékkal párosul jellemében. Azzal a kijelentésével pedig, hogy a szép legény „nem fél az egész világtól”, csak a kezünkre játszik a mesemondó. Az álmat elkerülő hősré illő attribútumok (melyeket ELIADE kiemel: a „tudatossága”, „jelen-léte”, „felelősségvállalása”), különös értelmet nyernek BERGYAJEV igazság megismeréséről szóló okfejtésében:

Az igazság a félelem nélküliség számára tárul fel. Az igazság megismerése a félelem legyőzését, a félelem nélküliség erényét követeli, azt, hogy ne féljünk a veszélytől. Az átélt és leküzdött magasabb rendű félelem a megismerés forrásává válhat.²⁶

A fiú mind a betyárok házába lépve, mind a farkaskölyökért indulva, félelmetes próba elé néz. Ám a bensőjében „átélt és leküzdött” félelem nemcsak fizikai erejében, de szellemében, látásában és igazság-megismerésében is éberebbé teszi. Az anyával történő leszámolás egyben szellemi felszabadulását, önmagára-ébredését is segíti.

23 ELIADE: Misztikus születések, (fordította: SALY Noémi) Európa, Bp., 1999. 36.

24 CSENKI: i. m. 273.

25 KERÉNYI: i. m. 246-247.

26 BERGYAJEV: Az ember rabságáról és szabadságáról, (fordította: PATKÓS Éva), Európa, Bp., 1997. 312.

A VEKERDI-féle változatban (miként a CSENKI-félében is), az anya valójában megszabadulni akar fiától.²⁷ A sötétségben világosságot, távolban tájékozódási pontot nyújtó házba lépve, az ott tanyázók természetének lényegére tapint rá a fiú beköszöntő kérdésével: „*ember húst esztek?*”²⁸ E kérdés villámcsapásként éri az elrejtett világban megbúvókat. A kérdés ugyanis ez esetben magában rejt egy sejtést (ami épp az idegenekkel és sötétséggel szembeni félelemből fakadt), és egy felhívást is, mely arra irányul, hogy rejtett lényegük feltárása érdekében valljanak színt: a gonoszhoz vagy a jóhoz tartoznak. Az anya látva a zsványvezér felháborodását (ami leleplezi haragvó/bosszúálló lelkületének sötétségét), rimánkodni kezd a gyanútlan fia életéért:

Ó, szívemnek szép szerelme, ne öld meg a fiamat! Inkább hozzád megyek feleségül.

Ezt a kiengesztelést követően (ami egyben az új/lehetséges társra-eszmélésről, a sóvárgásból fakadó eszmélet-vesztésről tanúskodik), az anya nyomban „összebeszél vele”. Ettől fogva a szerelmi szenvedélytől és sóvárgástól felajzottan egy nyelvet, a bűnösök nyelvét beszélik.²⁹ Kizárják ebből a kommunikációs inter-aktusból az ártatlan, az anyai gondoskodás/rabság függőségében lévő fiút, és meg-egyezésük szerint az anya a sárkánykölykéért küldi fiát, azt sem bánva, ha a Sárkány megöli őt. Miután a Sárkány képtelen legyőzni/megölni a fiút, s félelmén úrrá levésének köszönhetően sikeresen elhozza a „betegség” ellenszereként kívánt sárkánykölyök-húst, az anya maga válik közvetlenül a fia gyilkosává.

Phi, phi, phi, vidd innen, mert bűdös! De gyere ide, fiam, megmoslak, mert piszkos vagy. Régen nem mostalak meg. Bekente a szemét szappannal. Kiszedte a szemét késsel. Vakon maradt a fia. Felöltöztette papi ruhába és eleresztette a nagy erdőbe.

27 TITICSKA István meséjében (*A kezetlen lány*) –ban az anya/korcsmárosné a serdülő lányától akar megszabadulni, nehogy főrabló-szeretője a lányát válassza helyette. „Anná a korcsmárosniéná tizenkiét rabló tartózkodott ott. És a korcsmárosniének a főrabló vót a szeretője. Nahát, iéldégéltek, raboltak, minden, hát a kisjány ugy nőtt fel. Má mikor itt a jány lehetett egy tizeniégy-tizenöt éves, mán a főrabló nem az anyját szerette, a kisjányba szeretett, a jányba. És azt az anyja iészrevette, hogy mán nem ütet szereti, a jányát szereti. Azt mondja a komájának (...) – Elviszed a jányomat az erdőbe, és megöölöd a jányomat és elhozod a szüvit és a két kezit.” In.: Tüzoltó nagymadár, beregújfalusi népmesék és mondák (PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária gyűjtése) Hatodik Síp Alapítvány, Ungvár, 1993. 167.

28 A beregújfalusi (*A vak nyúl*) mesében ez egyértelművé válik: „Kit hoztak el, kit nem, mint a király jányát. Megölni. Azt mondja a fő rablóvezér: – No, vigyétek be a tünkőre, és vágjátok le! Öljétek meg, és vágjátok le! / Hát ők avval a husval iéltek”. i. m. 56.

29 A *Mindenki segíti, csak az anyja üldözi*-ben ezt olvassuk: „Erre a rablóvezér kiküldött két embört, és az az asszonyt bevezették, és megállapodtak, ott maradtak. Éjjel mentek rabolni, de a Jóska mindig többet hozott, mind azok negyvenön. És a rablóvezér, meg a a Jóskának az édosanyja, azok ketten mindig odahaza vótak, és annyira megtetszettek egymásnak, utóbb szerelem lett a vége. De féték Jóskátu, az édesanyja is, meg a rablóvezér is. Az asszony mindig azon könyörgött a vezérnek, hogy a fiát valahogyan el kell pusztítani, mert ha az megtudja a szerelmet, akkor végez mindannyiukkal. In.: *Este, Éjjél, Hajnal*, 26.

GÖRÖG-KARÁDY Veronika írja egy helyütt: „Bambara mesénkben a boszorkány-anyaeleséget gyilkos, orális agresszivitása egyaránt irányul saját fia és menyei ellen. Ez az attitűd az antropofagikus képzetek több síkját is reprezentálja. Az egyik az anyaság szélsőséges megnyilvánulása: a szülő képtelen elfogadni gyermeke szükségszerű leválását, különösen önálló szexuális életét, ezért 'leszámol' vetélytársaival, gyermeke partnereivel. 'A fiát felfaló anya alakjára (...) a következő értelmezés kínálkozik: az emberevő vagy (...) túlzó anya (...) túlzott szeretetével érzelmileg falja fel, mintegy visszakényszerítve az anyaméhbe, ami a legbiztosabb mód a fiú elmenekülésének – azaz felnőtté válásának és nősülésének – megakadályozására.”³⁰ Ez a fajta értelmezés: az anyaméhbe visszakényszerítés, a *regressus ad uterem* pontosabban a fiú általi „visszakérezkedés”, mint a kötelék-megerősítés szimbóluma jelenik meg a mesében. Kitűnő példaként említhető a GÖRÖG-KARÁDY Veronika értelmezésének igazolására az Ondava menti *A kikapós asszony bűnhődése* és a beregújfalusi (*A vak nyúl*) mesék. Az elsőben a vezér kivételével mind az összes betyárt levágó fiúnak azt mondja az anyja, hogy a szolgálólányt, aki óvta, mentette, gondoskodó szeretetével kitüntette őt: „el kell mán eresztetni. Kell neki adni pénzt, amennyit csak bír, vigye magával”. Majd, hogy az asszony felgyógyította a „véletlenül” életben maradt betyárvezért, s titokban, de egyre szenvedélyesebben kezdett együtt élni vele, már csak egyedül a fia jelen-léte zavarta boldogságában („Mán az asszony akart a fiút elrejteni. Mán ártogatott neki.”). Kivették hát a szemét, a vakvilágnak eresztették, s az „eleresztett”/elküldött szolgálólány talált rá az ároksparton.³¹ Mivel a kórházában, ahol a lány szolgált, szemet nem adhattak neki, a patakban „úszó” szemeket illesztette vissza a fiú szemgödreibe. Ám a fiú, talán mivel nem látott még elég világosan/jól, nem maradt az őt másodjára is megmentő lány mellett, belső készletének engedve „vissza akart menni az anyjához”, aki távol-létében a vezérrel „nagyon szerelmeskedett”. A fiú haragjában (a dühtől még mindig nem eléggé világosan látva), leszámol a több értelemben is „rabló” karakterű ellenfelével, s mohó vágyakozással visszaszerzi az anyját, hogy újból, s másként/újjászülettként együtt éljenek:

(...) elvette magához. Olyan jószívű gyerek vót. De az anyja mindig ellen vót. És a felesége mindent észrevett. De az anyja hozott magával egy csontot, akarta a fiának a szájába bedugni. Meg akarta fullasztani. De a felesége megfogta a kezét, akkor ráütött a kezére, az a csont kiesett a kezibül. Akkor a fiút *felébresztette*:

30 GÖRÖG-KARÁDY Veronika: *Női identitás és ambivalencia (Az életmentő és a halált osztó anya)* In.: Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete, L' Harmattan, Bp., 2006. 326.

31 „- Édös fiam, most má látom, hogy nagyon piszkos a ruhád, vetkőzz le, és fürödj meg, végy magadra tisztát! / Persze a gyerekek hitt az anyjának és belement a kádba fürönni. És mikor a ruhát levetötte, má nem vót uan ereje nekije. S akkor a rablóvezér parancsot két legénynek, hogy szúrják agyon. S azok kiszúrták mind a két szömit. Akkor azt mondta nekik, hogy vezessék el a tengörpartra és taszítsák bele.” *Mindenki segíti csak az anyja üldözi*. i. m. 30.

- No, látod! Te az anyáddal jót akartál, ű meg ezt csinálta. Anyád meg ellened vót.³²

A fiú részéről megnyilvánuló megbocsátás olybá is értelmezhető, mint egyfajta ismételt lehetőség-nyújtás az anyának/apának, hogy vezekeljen, szörnyű bűnét beismerje. Ez a gesztus a ragaszkodásból, a tiszteletből, a felelősségvállalásból fakad. LÉVINAS hangsúlyozza:

A megbocsátás az elillant pillanatra utal, lehetővé teszi a szubjektumnak, aki egy elillant pillanatban rosszat követett el, hogy úgy tegyen, mintha a pillanat nem illant volna el, mintha nem követte volna el a rosszat. Minthogy sokkal aktívabb a feledésnél, amely nem érinti az elfelejtet esemény valóságát, a megbocsátás a múltra hat, valamiképpen megismétli, s ezáltal megtisztítja az eseményt. Ám másfelől, míg a feledés felszámolja a múlttal való, addig a megbocsátás megőrzi a megbocsátott múltat a megtisztított jelenben. A megbocsátott lét nem ártatlan lét.³³

Ezzel szöges ellentétben, a VEKERDI gyűjtötte mesében a „gonosz anya” nem a leválás megakadályozásán, fia feleségre találásának, új élet kezdésének gátolásán fáradozik (miként ez az Ondava menti és beregújfalusi mesében ez nyilvánvaló). Még csak nem is oltalmat nyújt, hanem az otthontól eltávolodás után, a fiútól végleges megszabadulás mielőbbi, akár a halál árán való bekövetkeztét sürgeti. A mesebeli gonosz anya (a „férjétől eltaszított nő”) lelki realitásában az „életnek a további szétszakításában és még mélyebb átvágásában” hatalmát megtaláló, gyermekei feláldozásával kegyetlen bosszút álló Médeiára ismerünk. Korábban egyik is és másik is a család felmagasztalásának hívei voltak, ám „eltávolításuk” után mindketten haragvásból és a „női természet tragikus megnyilvánulásából” áldozzák fel gyermeküket. KERÉNYI Károly jegyzi meg:

A gyermekek létének, akik azelőtt azért voltak, hogy ezt az életet teljessé tegyék, és tovább folytassák, a gyermekek létének számára nincs többé értelme, csak arra valók, hogy ezt a hatalmat szolgálják, hogy ezért a felmagasztalásért áldozatul

32 *A kikapós asszony bűnhődése*, In.: GÉCZI Lajos: Ondava menti népmesék és mondák, Madách-Posonium, Pozsony, 1994. 183-186. JAKAB István *A gondatlan király* meséjében hasonló fordulat található: „De hát Jankó már mindenféle dógat észrevett, az anyjának a tetjít, mindent tudott Jankó, de hát mégis má, hogy ne mondja az anyja, hogy ő nem teljesíti az anyjának a kedvit, gondolta magába, hogy úgy se fél ő a sárkánytól – mert tudta, hogy a sárkánnyal szövetséget csinált az anyja –, úgy se fél ő, kutya nélkül se a sárkánytól.” (275.) –, s hogy feltámasztják a halálból és megnősült „Éldegélt ott még egypár napot Jankó, utána magához szőlította az édesanyját.” (285) In.: *Havasok mesemondója* (258-285.)

33 LÉVINAS: i. m. 242-243. Azért idéztem hosszabban, mert az alábbi példákban gyakran előfordul a feledés és a megbocsátás eseménye, olykor nem is ugyanannál a személynél összegződve a két mozzanat.

«Le pardon se réfère à l' instant écoulé, il permet au sujet qui s' était commis dans un instant écoulé d' être comme si l' instant ne s' était pas écoulé, d' être comme si le sujet ne s' était pas commis. Actif dans un sens plus fort que l' oubli, lequel ne concerne pas la réalité de l' événement oublié, le pardon agit sur le passé, répète en quelque manière l' événement en le purifiant. Mais par ailleurs, l' oubli annule les relations avec le passé, alors que le pardon conserve le passé pardonné dans le présent purifié. l' être pardonné n' est pas l' être innocent.» Totalité et infini 315-316.)

essenek. És mivel Médeia a véres áldozatot kedveli, ennek az áldozatnak is véresnek kell lennie.³⁴

De nemcsak a gyermekáldozat „véres”, ilyen maga az anyával történő leszámolás/bűnhődés is, ami a felaprítástól a csikó után kötésig sokféle módon lehetséges. Ha nem így történne, a mesemondó vétene a mesei igazságszolgáltatás, a vele szemben elvárásokat támasztó hallgatóság értékrendje ellen.³⁵

A VEKERDI-mese végén a szeme-világát „visszanyert”, s jobban látó fiú, a számos életveszedelmet és a végső anyai zsarolást megunva,³⁶ leszámol azzal a felettes, életét és sorsát befolyásoló, bénító, kényszerpályára futtató erővel, melyet az európai kultúrában szokás *genitrix*-nek nevezni.

No a legény lerepült a fáról és kardjával felaprította az anyját. Darabokra aprította. Aztán megházasodott a legény.”³⁷

A házasságot, a „teljességét” jelentő gyermekét szétszakító anya feláldozásával a fiú megteremti egy új, saját házassága értelmét. Helyre állítja a házasság kizökkent rendjét és a család intézményének értelmét.

VEKERDI ezt az anyát „felaprító” megoldást kegyetlenségnek tartja. Ne habozunk kimondani: részben az is, de alaposabban elemezve a sötét erdőben anyjával bolyongó fiú-hős álmát,³⁸ látjuk azt a reá leselkedő veszélyt, ami sorsát alapvetően befolyásolja. Egyébként pedig az anya többször is veszélyes léthelyzetbe sodorja fiát. A sötét erdőben a haramiak (pontosabban: „gyilkosok”) házába viszi, ott – hogy hirtelen fellobbant szerelmi szenvedélyének háborítatlanul áldozhasson, anélkül, hogy a fia „látná”, észrevénne, tudomást szerezne róla – „összebeszél” a zsványvezérrel, hogy a hatalmát felette kiterjessze. Az uralom háborítatlan gyakorlásának érdekében elküldi gyanútlan fiát a sárkánykölykéért. Végül a megmosdatás, megtisztítás ürügyén „kiszedte a szemét késsel” és papi ruhában a vakvilágnak eresztette. KERÉNYI ítélete helyt állóbb, mint a VEKERDI-é:

34 KERÉNYI Károly: *A királynő keresése*, In.: *Mi a mitológia?* 235.

35 Ekkor az édesanyja nekiát könyörögni a fiának, hogy bocsásson meg neki, de a fiú azt mondta, hogy nem kegyelmez, mert ő nagyon szerette az édesanyját, és mégis őtet ki akarta veszteni a világba. Erre kirántotta az eleven kardot, és az édesanyját összeaprogatta uan apróra, mind a kalbászba a húst.” *Mindenki segíti csak az anyja üldözi* (33.)

36 Például, hogy e típusban az anya valaki más segítségével igyekszik elnémíttatni a gyilkos-szándékaról hírt adó, a „vakságtól”/haláltól megszabadulás lehetőségéről „beszélő” madarat: „Jaj, szívemnek szép szerelme, de szép ez a madár! Fogd meg nekem gyorsan, mert ha nem fogod, rögtön meghalok!”

37 Ismerős ez a „méregkeverő” anya-típus a katolikus francia író, MAURIAC regényeiből, melyek a maguk megjelenése idejében hatalmas botrányt váltottak ki, elsősorban is a katolikus irodalomtörténészekből, s a hívó olvasókból egyaránt.

38 „Azt álmodtam, ahogy megyünk, egy nagy fát találunk. Egy eleven kard van rajta”; a fa ugyanaz a szimbolikus hely, mint EPERJESSY Ernő *A három sorsmadarában*, rajta telepszene meg a hős és ellenfele jövőjét szövő Moirák, a Sorsmadarak, a kard pedig a véres leszámolás, gyilkolás eszköze, mintegy megsejtetve vele az el-jövendő létét.

Talán ez a legszörnyűbb és leggonoszabb: ölni a hatalom meghiúsulása miatt, gyilkolás, mint az uralkodás utolsó formája.³⁹

Az anya a meghiúsult „elnyelést”: a mesében szereplő állatnak nem sikerült a fiú előpusztítása (a felkért „társ” pedig nem vállalja), a szemkiszúrással igyekszik megbosszulni. Hogy a szemkiszúrás, szemkivétel nem más, mint az álomban látott eljövendő-lét felé előrejutás szándékos megakadályozása,⁴⁰ s mindemellett az ismerősök számára az azonosítás (önmagaság-tételezés) ellehetetlenítésének gesztusa, s a bűn eltakarása is egyben, arra megint csak KERÉNYI-nél találunk utalást: „Szeméről, a napivadékok aranyos pillantásáról ismerte föl Médeiát Kirké.”⁴¹

A „vakká” vált fiú az erdőben bolyong, távol az apjától és gyilkos anyjától, kirekesztve a biztonságból és gondoskodásból, mely pótolná az ínséget. ASSMANN a következőképp interpretálja a *vakságot*:

A hirtelen megvakulás azonban az ókori világban mindenütt ama szerencsétlenségek sorába tartozott, amelyek mögött jellemzően isteni büntetésre gyanakodtak. Aki vét az istenség ellen, azt az istenség büntetésül kizárja kegyelme és gondoskodása horizontjáról. (...) a vakság is metaforának tűnik. Elűzetést jelent isten színe előtt, kizárást a társadalmi inter-vízió szférájából. Ezen kívül a sötétségről szóló panasz nemcsak vakságra utal, hanem távollétre, kegyvesztettségre, elpártolásra és minden ebből fakadó ínségre is.⁴²

Hogy a fiúnak miféle bűne van/volt? Talán csupán annyi, hogy az apjától van, aki valamilyen rejtélyes oknál fogva (család eltartására való képtelenség, más asszonnyal összeköltözés, halálba távozás) eltávolította magától a feleségét, miként erre is Médeiát hozhatjuk példaként. A vak fiú „éhes, szomjas a szerencsétlen” imádkozik, a sötétségben tapogatózva befelé fordul, a bensőségesség világába, és segítséget kér a fényt adó istenségtől. „Ó istenem, ha szemet adnál nekem, de jó volna!” A segítség egy kismadár, az álomban látott madárka képében jelentkezik, akiben felismerjük az egyik Moirát, sorsmadarat, aki a „sárvízben” megmosakodással gyógyítja meg, teszi „látóvá”, anyja bűneinek látójává.⁴³ Azt persze nem tudjuk eldönteni, hogy a fiú visszanyervén

39 KERÉNYI: i. m. 247.

40 A 67. számú kakasdi népmesében, melyet ANDRÁSFALVI György mondott el, találó metaforára lelünk: „Hát mént a kocsi, az a négykerékű kocsicska, szaladott, *gurult, úgy, mint a szemvilág.*” DÉGH Linda: Kakasdi népmesék II. Akadémiai, Bp., 1960. 183. Egy csujjogatóban pedig ezt halljuk: „az én szemem olyan kerek, ahányat lát, annyit szeret”.

41 KERÉNYI: uo. 232.

42 Jan ASSMANN: Uralom és üdvösség, 208.

43 Akárcsak az EPERJESSY-féle *A három sorsmadár* mesében. De a beregújfalusi, a baranyai, az ondava menti változatban a királylány/nekirendelt lény segíti a hőst, mert *rábízza*-magát, bizalmát belé veti, az előzetes bizalommal a hűségét, szeretetét odakölcsonzi a lánynak. „Ugye, már meguntál, azért akarsz kivezetni az erdőbe, ott akarsz hagyni?/ *Aszonya*/ - Dehogy hagylak ott, Ments Isten! Te mentetél meg engem, sőt akármilyen nyomorúságba leszel is, de el nem hagylak. (...) Erre bement a templomba, és mondja Jósának, hogy mit látott. De Jóska azt mondja: - Ugye, most má a gödörbe akarsz beletaszitatni! / De a leány azt mondja: Csak gyere velem, megnézzük, mi van ott./ Jóska azt mondja: - Nem bánom, hát menjünk, akármi lesz velem!” *Mindenki segíti, csak az anyja üldözi*, Este, Éjféli, Hajnal, i. m. 32.

látását, ugyanúgy lát-e, mint korábban,⁴⁴ vagy „vakként” lát a lelki szemével, akár a látnokok, a jövőmondók, s az itt-lét látása helyett az eljövendő-lét, a másféle létlehetőség látójává vált-e.

A gonosz anya által megölt gyermek Madárrá változása, „téli madárrá” (a „madárember”: a fölemelkedés, a létmód-változtatás szimbóluma), egyben átváltozás is, más lényegűvé válás. A mesehős egyfelől a nem-lét hemiszférájába, a halál birodalmába száll alá, másfelől szabaddá lesz, aki képes az anyja nélkül élni, a meg- és felszabadulás után csakis nélküle képes élni újraszületett létformájában.

A HALTRICH gyűjtötte/átdolgozta szász mesében *A tündérek ajándékában*, a gonosz mostoha, aki ráveszi az özvegyember lányát, hogy közvetítsen a házassági szándékában, kegyetlen sorsban tartja a leányt, s végül elüldözi a háztól:

Ezért aztán egyik reggel leküldte a mostohaleányát a tóra, ahova tündérek fürödni jártak. Oda pedig emberfiának tilos volt közelíteni. Az olyan *vakmerőt*, aki mégis *látni akarta* a tündéreket, lehúzták magukkal a mélybe, ahonnan soha többé vissza nem térhetett. A szegény kisleány azért csak bátran odament, és a vízitündérek nem bántották, mert látták, hogy valami nagy bánat nyomja a szívét.⁴⁵

(A „*vakmerő*” fogalmának tisztázásakor említsük meg: a vakmerőség a „bolondság szele”, a meggondolatlan merészség és elbizakodott bátorság szimbóluma. „(...) olyan személy, aki veszélyes helyzetekben, a következményekkel nem törődve meggondolatlanul bátor”.⁴⁶ *Az etimológiai szótár* szerint „a kocka legkevesebbet mutató lapján csak egy ’szem’ látható”, a hatossal szembeni oldalon, vagyis a vakmerő vakon merészkedik „kockáztatni”, kockát vetni, a sorsát kockán „kidobni”. Nem véletlen, hogy a gonosszal szembeszegülő hősnek kiveszik a szemét, vagyis megpróbálják elvenni előle az eljövendő-lét látásának lehetőségét, elszakítani a Moirák által szőtt sorsfonalat). A „*vakmerő*” tehát az a fajta ember, aki a tisztán látását megtévesztve, szeme elé fátylat eresztve merészel valamilyen veszélyes dolgot véghezvinni. Annak ellenére is, hogy a cselekedetét követő szörnyű büntetésre olykor/többször előre figyelmeztetik. Lev SESZTOV a *Vakmerőség és alázatosság* írásában ekként határozza meg a fogalmat:

(...) a vakmerőség már csak amiatt is vakmerőség, mivel nincs biztosítéka a sikerre. A vakmerő ember nem azért halad előre, mert tudja, hogy mi vár rá, hanem mert vakmerő, vagy ha egy teológiai megfogalmazás jobban tetszik Önöknek: azért halad előre, mert sola fides (egyedül a hit) mozgatja. Megesik, sőt nagyobbra is úgy esik, hogy nem vet számot és nincs is joga rá, hogy számot

44 Hiába is említik a mesemondók, hogy „szebben”, „jobban”, „világosabban” látott.

45 A csodálatos fa, erdélyi szász népmesék, Josef HALTRICH gyűjtése, (fordította: ÜVEGES Ferenc) Európa, Bp., 1979. 116.

46 A magyar nyelv értelmező szótára VII. Akadémiai, Bp., 1980.

vessen a sikerrel. Ellenkezőleg: világosan látja maga előtt a sikertelenséget, s lelkében elborzadva vállalja magára a felelősséget azokért a tettekért, melyeknek következményeit sem ő, sem egyetlen más ember sem sejtethi.⁴⁷

Egyetlen „vakká” tett mesehős sem „látja” biztosítottan a csapdahelyzetből kijutás sikerességét. A világ-talanság állapotában, mint szimbolikus halál-létben kiszolgáltatott létezése eleve el-hívásra és feleletigényre számontartás. A szász mesében a mostoha által el- és kiüldözött szegény leányka *áldásokat* kapott a vízitündérektől, a mostohatestvérére pedig *átkot* mondtak. (Innen, e kettős természetű és messzire ítélő gesztusból: a sorsszövésből és sorselmetszésből látszik, hogy a vízitündérek ebben az esetben maguk is úgy viselkednek, mint a Moirák⁴⁸). A mostoha, amikor a királyfi híret vette a szegény lány áldásának, őt akarta feleségül, de az érte küldött hintóban, amellyel vitték volna a palotába lakodalmat ülni, kegyetlenül megcsonkítják.

A mostoha azonban nyomban gonosz tervet főzött ki: csúf leányával együtt ő maga is beült a hintóba. Útközben azután kiszúrták a királyfi menyasszonyának a szemét, és az út melletti ingoványba dobták anélkül, hogy a kocsis észrevette volna. (117)

A szegény lány a patakhoz megy, s „vakmerő” tétével és a szívét nyomasztó nagy bánattal kiérdemli a sors-vetést. Jelleme állandóságát bizonyító „áldozathozatallal” megszolgálja a neki szánt jobb sorsot, és jól látható módon a mesemenetben véges-végig megőrzi azonosságát: a gonoszsággal szembeni ártatlanságát. A mesemenetben nem történik más, mint amit RICOEUR mond:

(...) az elbeszélés (récit), miközben elbeszéli (narrativisant) a jellemet, visszaadja neki azt a mozgást, amely megrekedt a szerzett képességekben, a rögzült azonosulásokban. Az igaz élet szándékát elbeszélve (en narrativisant) az elbeszélés (récit) a szeretett vagy a tisztelt szereplők felismerhető tulajdonságaival ruhazza fel a jellemet. Az elbeszélte azonosság egyszerre adja kezünkbe a lánc mindkét végét: a jellem időben való állandóságát és az önmegőrzést.⁴⁹

A világtalanná tett lány keserves sírását meghallva „három hófehér hattyú” (akik lélek-és sorsmadarak, megszólítják a hívásra, a megnyílásra, a királyfi önzetlen szeretetére és alázatos szolgálatára kész lányt) elmondja neki, hogy a harmattal

47 Az orosz vallásbölcselet virágkora I-II. (fordította: BAÁN István) Vigilia, Bp., 1988. I. 286.

48 „újkori bolgár folklórszövegekből megfejthető, hogy a vízbefulladás szövegmotívuma valamikor vízidémonoknak adott áldozatra utal, ami viszont másrésről Rozanica fentemlített szülésistennővel (a bolgár sorsasszonyok egyik ’elődjével’) is kapcsolatba hozható.” PÓCS Éva: Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán, L’ Harmattan, Bp., 2002. 82.

49 Paul RICOEUR: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok, (ezt a részt fordította: JENEY Éva), Osiris, Bp., 1999. 408. « (...) le récit lui rend son mouvement, aboli les dispositions, dans les identifications-avec sédimentées. En narrativisant la visée de la vraie vie, lui donne les traits reconnaissables de personnages aimés ou respectés. L’identité narrative fait tenir ensemble les deux bouts de la chaîne : la permanence dans le temps du caractère et celle du maintien de soi. ») *Soi-même comme un autre*. Éditions du Seuil, Paris, 1990. 195-196.

hintse meg „szemgödreit”. A lány hallgatott rájuk, ennek okán „még sokkal jobban látott, mint azelőtt”.

(...) amerre végigment, megálltak az emberek, és bámulva nézték, mert mögötte az út egész hosszában csodaszép virágok nyíltak, és mikor barátságosan köszöntötte a szembejövőket, édes illat áradt a leheletéből.

2.

Az egyik ungi meseváltozatban, *A gonosz mostohában*⁵⁰, a szegény ember felesége „levágta” a kisebbik mostohalányát, hogy ebédet küldjön a mezőn dolgozó férjének.⁵¹ Mivel a szegény ember éhes volt, annak ellenére, hogy tudta mit eszik, hiszen a nagyobbik megnevezte az étket:

Azt kérdi a szegény ember: - Ugyan mit hoztál nekem enni? Hiszen még hamubul sem jut kenyeret sütni. Azt mondja a nagylány: - Édesapám, a mostohám megölte a testvéreimet (...)

Az apa, ha sírva is, de megette a lányát és a „csontokat széthajigálta”. Az apa, aki orális mohóságát darab időre csillapította, s ezzel a fizikai továbbélésének esélyét megteremtette, a súlyos vétkével saját becsületét – nagyobb perspektívából ítélkezve – üdvösségét játszotta el. Hiába is igyekezett a bűnjelző csontokat eltüntetni, „széthajigálni”. Balga módon azt hitte, hogy ami nincs, ami nem látszik, ellene vádként nem felhozható, az valójában nem is létezik. Sírása: a vétkéből fakadó szégyenérzetének bizonyítéka. Tudatában van ugyanis annak, hogy becsületét/bizalmát az életben maradt nagyobbik lánya előtt „eljátszotta”. Sőt, iszonytató tetteivel azt is sugalmazta a számára, hogy adott pillanatban, akár a következő napok valamelyikében, újból hajlandó felfüggeszteni az apai szeretetét/felelősségét, mert többé nem létezik olyan törvény, korlát, amely képes volna elrettenteni a bűn megismétlésétől. Ellenben a „csontok széthajigálása” arra az igyekezetére is rávilágít, hogy mind önmaga, mind az övéi, mind a világ tekintete előtt kész elrejteni magát a bűnt, s nem áll szándékában emlékezni, de a jövőbe tekinteni: vagyis „vezekelni” sem. „A vétek lerombolja isten fényként értelmezett mindennapos gondosodását, és sötétséget idéz elő. Más szavakkal: a vétek elsötétíti a világot a vétkes számára.”⁵² Ez az

50 Ungi népmesék és mondák, gyűjtötte GÉCZI Lajos, Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 344-346.

51 Ezt a gyermek-felfalási motívumot vizsgáljuk egy szlovák meseváltozatban, *A két árvában* is, a két gyereknek, Jankónak meg Anyicskának csak az apjuk és mostohaanyjuk volt, ez utóbbi „igen gyűlölte őket, és szeretett volna megszabadulni tőlük”, ezért „egyszer aztán a mostoha levágta a tulajdon mellét, s megsütötte az urának vacsoráira. Amikor az apa megvacsorázott, azt mondta:

- Hej, te asszony, de jó vacsorát készítettél nekem, világéletemben nem ettem ilyet!

- Látod, édes uram, milyen jó az emberhús! A vacsorát a mellemből készítettem. Tudod, ez a mi Jankónk már szép kövér, holnap leölhetjük, és megsüthetjük.

Az apa ráállt, mert a vacsora óta csudára ízlett neki az emberhús”. In.: A harmatban fogant hajadon, szlovák fantasztikus mesék, (fordította: KÖRTVÉLYESSY Klára), Európa, Bp., 1988. 187-194.

52 ASSMANN: i. m. 109.

„elsötétítés” inkább az apa részéről lehet meglepő, hiszen a mostohaanyában előtűnik az aphroditéi aspektus: az „ős varázslónő” aki egyben „szövönő” is.⁵³

A mostohaanya és a bűnben cinkostárssá vált szegény ember bűneseményét, a feledékenységet felfüggesztését szolgáló emlékeztetés révén, maga az áldozat meséli, még pontosabban „énekli el”. Aztán, hogy a csontjait a „nagyobbik lány összeszedte”, s biztosította a létmód-változtatás lehetőségét, hogy visszahelyezte a fa „odvába”, mely az anyaföldből kinövő és az anyaság jelentettségét is bíró „fa” magába-fogadását adja hírül. A ballada tömörségű *ének-mondás* (milyen nyelven is szól? minden bizonnyal a teremtés, a kinyilatkoztatás nyelvén!), mely az út mentén elhaladó „büntelenek”, bűnben részt nem vettek szívét meghatja, részvétre ösztönzi őket, a múltban történtek narratívája:

Anyám megölé,
apám megevé,
néném minden csontocskámat összeszedé,
gyócsrongyba betekeré,
fűből fészket csinált,
odvas fába betevé,
lett belőlem téli madárka.

A refrénszerű bűn-kiéneklés intenciója több aspektusból is értelmezhető. Jan ASSMANN írja egy helyütt *A szív a mérlegen – szegény, véték és bűn* írásában: „Emlékezetre annak van szüksége, akinek el kell köteleződni, aki köteleket vállal. Az emlékezés összetartozást közvetít: az ember azért emlékezik, hogy valahová tartozhassék.”⁵⁴ A „téli madárkává” változott lány, feláldozása után is csonka családja közösségéhez akar tartozni, mert az övéiért mindhalálig/holtában is felelősséggel tartozik. Ennek sikeréért nyilvánvalóvá kell tennie mostohaanyja „gyilkosságát”, ezért énekét, „szép nótáját”: sors-narratívumát mások számára hallhatóvá, megérthetővé szükséges átalakítania, hogy megnyerje őket az ügyének, és az igazságszolgáltatás segítőtársaivá lépjenek elő. Az énekének hallójává váltaktól kapott „kincseket” (aranyakat, ruhát, ékszert, s a súlyos malomkövet) úgy igyekszik felhasználni, hogy az őt kényszerűségből/cinkosságból fölfaló apja és a csontjait összeszedő nővére sorsát jóra fordítsa. A gonosz mostohának pedig kieszközölje a megérdemelt büntetést. A madár-lány létmód-változása következtében nem csak tudja, égi magasból látja mostohája kegyetlen „elnyelő”/gyilkos természetét, másokban is tudatosítani szándékozik ezt. Nótájával egyértelművé teszi és megnevezi bűnét: a gyilkosságot és férje cinkostárssá tételét. Következetes bűn ellen irányuló éneklésével egyfajta ígéretet/elkötelezettséget vállal, hogy a családi közösség és rajta keresztül a nagyobb közösség értékrendjét helyre fogja állítani, azt tudatosítva tagjaiban, hogy bűn büntetlenül nem maradhat.

53 KERÉNYI: i. m. 226.

54 Jan ASSMANN: uo. 169.

Másfelől érdemes eltöprengeni az ASSMANN által élesen elkülönbötetett *vétek* és *szégyen* fogalmának mesei szövegre való alkalmazhatóságáról is.

A vétek és az idő kapcsolatából az következik, hogy a vétkek halmozódhatnak. Nem múlnak el, hanem felgyűlnek, és gondoskodni kell az eltávolításukról. A szégyennel más a helyzet. A szégyent a láthatóvá válása teremti meg. A szégyenhez két dolog kell: egyvalaki ballépése és másvalaki tekintete. Ha a ballépés észrevétlen marad, nincs megszégyenülés. Vétkekesség akkor is bekövetkezik, ha észrevétlenül marad. Ha a ballépés egy vétekkultúrában észrevétlenül történik, akkor büntetlenül marad ugyan, ám a tettes lelkiismeretében megőrződik.⁵⁵

A téli madárkává vált kisebbik lány, a sors-narratívumát felidéző énekét (melyet korábban a királykisasszonynak, a királyfinak és a molnárnak is előadott) az apjának is felmondja. Az apa a „Hüss el, te *aranyos* kis madár!”-ijesztéssel, nem csekély lelki felindultságot mutató kitöréssel igyekszik elhallgattatni: valójában saját szívfájdalmát tompítani, keservére enyhet találni. Korábbi tette a nóta nyomán láthatóvá vált a világ tekintete előtt, ezért megszégyenült. A szándékolt felejtés és elfojtás ellenére lelkiismeretében rögzült a vétek és az újból és újból hallott sors-narratívum felébreszti benne a felelősséget a szerettei iránt. Teljes mértékben igazolódni látszik ASSMANN azon megjegyzése is, hogy: „A tettes szívében a vétek fennmarad”.⁵⁶ A nóta az apai emlékezetet hadra fogja. Célja, hogy a múltban, egy „elillant pillanatban” történtek ne homályosulhassanak el az idő múlásával, s tudatosítsa benne, a feledésnél is nagyobb erővel: a szívfájdalommal, hogy az „elillant pillanatban” elkövetett iszonytató tettéért vezekelnie kell. Ennek a szívfájdalmat zsongító megbocsátás-könyörgésnek a nyomára is bukkanunk az „*aranyos kis madár*” szófordulatban: ezért részeseül megbocsátásban. A gonosz mostoha esetében viszont egyértelműen elmondható, hogy idővel a „vétkek halmozódnak”, sőt túlcsoordulnak. Amikor a kismadár az ablak alatt két nap elénekelt a „nótáját”, mely megnevezte a bűnt magát és a bűnösöket, elviselhetetlen volt a gonosznő számára. Előbb a nagyobbik lányt, majd a férjét küldte ellene: „Menj te lány, hajtsd el azt a madárt, a *csúf* madárt, mit fog itt énekelni!”. Ám, látva a gazdag ajándékokat, melyeket a madártól kaptak, előbújt egy másik archetipikus vonása is: a megfélemezhetetlen *kapzsiság*. Végtére is ez okozza a vesztét, hiszen a molnártól kapott malomkövel üti agyon, s „kulimáznak válott”.

Egy magyarországi román mesében, a PURDI Mihály által elmondott *Kacsakirály és a boszorkányban*, a megözvegyült király (aki „erősen hitt a boszorkányokban”), elment tudakozódni egy boszorkányhoz, hogy lesz-e szerencséje az újra-nősülésben, s azt a messzire ható „jövendölést” kapja:

55 Uo. 173.

56 Ua.

- Már hogyan lenne – mondta a boszorkány –, de csak akkor, ha nincsenek gyerekeid.
- Ej, na! – mondta a király –, van egy lányom!
- Volt lányod és feleséged is – mondta a boszorkány –, de lehet, hogy mire hazaérsz, már nem is találod otthon, a lányod már férjhez is megy.⁵⁷

Ebben a boszorkányként ismert/megnevezett mostohában pedig a *kirkéi aspektus* nyilvánul meg (noha KERÉNYI hangsúlyozza, hogy Kirké nem anyaistennő).

Kirké varázslása hatalmi eszköz volt, amely megfosztotta az elvarázsolottakat szabadságuktól és saját formájuk méltóságától, amely elnyelte őket. (...) Kirké háttérben ott leselkedett az elnyelő Óshetéra, a szövő ősanya, aki egyben újrafölkoldozó és újra elnyelő.⁵⁸

A boszorka a jóslatával téveszti meg a hozzá felfokozott várakozással és sóvárgással érkező, ezért megtévesztésre éppen alkalmas leendő férjét. Mivel előzetes reménykedése beteljesülésre talált, megrészegülten tér meg otthonába. Megdelejezett állapotában maga viszi haza lányának a „szép virágot” és „még valami innivalót”, s miután bejelenti nősülési szándékát, a lányától is kap egy „jóslatot”:

Ó, apám, ha nem nősülsz is meg, bánatos leszel, ha pedig megnősülsz, azt is megbánod.

A lány a boszorkánytól kapott italtól/varázsszertől „paripává” változott, s a királyt az új ara érkezésekor oly sóvárgás, „elvakult” szenvedély kerítette hatalmába, hogy „megfeledkezett” a lányáról. („Hát a lányod hol van férjemuram? Ki tudja, merre van? *Elment valahova!*”) Ettől kezdve a boszorkány „szerelmi varázshatalmától” megrészegült király részéről: a saját lányára és létmódjaira irányuló kérdésekkel szembeni háritása, a lány eltávolítása még a gondolatából/emlékezetből is : a király bűnösségben való részvételét teszi nyilvánvalóvá. A boszorkány eredeti jövendölésére való emlékezés megtagadása, egyben az újra-nősülés feltételének a feledését is felerősítette benne. Így a kritérium feledése, a közeli múltból, a korábbi családi-létről lemondást jelenti, mely hamis szabadság-érzetet táplál benne. Holott a boszorkánytól küldött „ajándékra” és kritérium-szabásra emlékezés világossá tehetné volna számára a lány hol-, és miként-létét. A gyermek-elnyelés vétkében maga is érintetté vált, akárcsak Kronosz. Az őrjöngő szerelmi szenvedély és a gyilkolási/elnyelési vágy sem nem magyarázza vétkét, sem nem menti föl az elkövetett tettért való felelősségvállalás alól. A „kacsává” változott lányt egy „csikós legény” szabadítja meg. A vele kötendő házassága: részben az új/újra

57 Világ Szépe és Világ Gyönyörűje (magyarországi román népmesék, fordította: IGNÁCZ Rózsa) Európa, Bp., 1982. 62-67.

58 KERÉNYI: i. m. 246.

alkotott fele-társi életforma kezdete, részben az „elmagányosodott” apával szembeni büntetése. Vénységére magára hagyja őt, nem gondoskodik róla: azaz megvonja a szeretetét.

Látja, apám – mondta –, megmondtam, hogy megbánja, ha megnősül. Én most elmegyek magától, most én is megtaláltam a páromat, akivel együtt fogunk élni. Minden jót apám!

A szlovák mesében, *A két árvá*-ban, Jankónak és Anyicskának az apjukon kívül volt egy gonosz mostohájuk, aki ellenségükké vált.

(...) igen gyűlölte őket, és szeretett volna megszabadulni tőlük. Kővérke gyerek volt Jankó, és a mostoha úgy látta, itt az ideje, hogy leöljék. Mert az a mostoha vasorrú bába volt.

Egyszer aztán a mostoha levágta a tulajdon mellét, s megsütötte az urának vacsorára. Amikor az apa megvacsorázott, azt mondta:

- Hej, te asszony, de jó vacsorát készítettél nekem, világéletemben nem ettem ilyet!

- Látod, édes uram, milyen jó az emberhús! A vacsorát a mellemből készíttem. Tudod, ez a mi Jankónk már szép kővér, holnap leölhetjük, és megsüthetjük.

Az apa ráállt, mert a vacsora óta csudára ízlett neki az emberhús.⁵⁹

A gonosz mostoha/a második feleség saját „csicsével” táplálja az újonnan szerzett férjet, hogy „eggyé” váljon vele, fogadja el őt, mint fele-társát, s megfélekedzen az édes gyermekeiről. A saját „testéhez” hozzászoktatás egyben olyan élvezet-nyújtás is, amely a maga részéről áldozathozatal és az eggyé-válási szándék kinyilatkoztatása is egyben, amiért cserébe a gyermekek eltávolítását és saját uralmának elismerését követeli a férfitől. A táplálkozás és élvezet összefüggéséről abban az értelemben beszélhetünk itt, mint amiről LÉVINAS szól:

A táplálék mint az erőre kapás eszköze egyszersmind a másnak Ugyanazzá változása, ami az élvezet lényegéhez tartozik: egy más, egy másikként elismert energia, amelyik (...) a rá irányuló cselekvés támaszául szolgál, az élvezet során saját energiámmá, erőmmé, magammá válik. Ebben az értelemben minden élvezet táplálkozás.⁶⁰

Az apa ebben az esetben is „ráállt” (mely tettnek a narratíváját hosszasan lehetne mondani), hogy rituálisan feláldozzák a gyermekeket, vagyis az *Ugyanazzá* válás révén bűn-társsá/cinkossá vált a „gyilkosságban”. Mivel a lány, aki nagyobb volt öccsénél, kihallgatta szülei titkát, hogy elkerüljék a mostohájuk

59 In.: A harmatban fogant hajadon, 187.

60 LÉVINAS: i. m. 87. (« La nourriture, comme moyen de revigoration, est la transmutation de l' autre en Même, qui est dans l' essence de la jouissance : une énergie autre, reconnue comme autre, reconnue nous le verrons, comme soutenant l' acte même qui se dirige sur elle, devient, dans la jouissance, mon énergie, ma force, moi. Toute jouissance dans ce sens, est alimentation. » Totalité et infini 113.)

tervét/üldözését, „mindkét árva a tengerbe ugrott, és gácserrá meg tojóvá változott”: metaforikus jelentésségében.

3.

A „gonosz anya” -típusú meseváltókat szemügyre véve, el kell tűnődnünk azon, valóban igaz-e az, hogy „az anya csak egy van” kijelentésből, a keresztényi etikát követve, szükségszerűen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy: ezért szeretni is kell? A DÖMÖTÖR Sándor összeállította *Magyar népmesékben* fellelhető *Az eltévedt fiú, meg az anyja* valóban azt példázza, hogy az erdőben eltévedt fiú, aki határozott céljának köszönhetően elnyeri jövődöbéli létét: a király katonája és gazdag gróffá lesz, sosem tesz le arról, hogy egyszer fellelje az édesanyját. Az anya pedig, aki huszonöt évig minden áldott nap térdepelve imádkozik a fia sorsáért, állhatatos vezeklésével és imádságával kiérdemli, hogy viszontlássza „elveszett” fiát. Ám a kevély menny megakadályozza, hogy sokáig örvendjenek a találkozásnak:

Balázs örült a találkozásnak, a felesége nem: - Nekem nem kell koldusasszony anyósnak! Mit volt mit tenni, Balázs felépítette a kis házat, az anyja ott is lakott, míg meg nem halt.⁶¹

Ám a „gonosz-anya”-típus éppen nem erről az elválaszthatatlan szeretetről szól. Sőt lényegében érinti azt a kérdést, hogy ki is az anya, kit és milyen lelki viszonyulása, cselekedete, felelősségvállalása alapján nevezhetünk anyának? Nem is oly régen Jacques DERRIDA: *Ki az anya?* előadásában feszegette ezt a kérdést:

(...) az anyai gondoskodással meghatározott anyaság éppen az, ami idegen és hozzáférhetetlen marad mindeme protézis-szerűség és helyettesítés számára; mindent helyettesíthetünk, a terhességet, a megtermékenyítést, a mellett, a táplálékot, a tejet, helyettesíthetjük az anyaság minden helyettesíthető összetevőjét, még helyettesíthetetlennek fogjuk nevezni az anyát mint gondoskodást: ott, ahol van gondoskodás mint helyettesíthetetlen, ott van anya; és az a gondoskodás, amelyben tehát semmi természetes nincs biológiai vagy genetikai értelemben (miután minden, ami genetikai vagy biológiai benne, mint a tej vagy a mell, pótolható), ez a gondoskodás, amennyiben anyai, és amennyiben gondot visel, érdek nélkül, az érkezőre, az újonnan jövőre, a gyermekre mint akinek befogadásra, táplálásra, szállásra van szüksége, aki elvben fegyvertelen, végtelenül sebezhető és segítséget szenvedő, vendég avagy abszolút jövevény, nos, ez a gondoskodás, az anya, az anyai gondoskodás kétségkívül a vendégszeretet abszolút alakzata (...).⁶²

61 DÖMÖTÖR Sándor: Magyar népmesék, M. Kir. Orsz. Iskolánkívüli Népművelés Intézet, Bp., 1944. 126.

62 Jacques DERRIDA: *Ki az anya?* (fordította: BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán) Jelenkor, Pécs, 2005. 67. (Kiemelés tőlem való BP.) *A fiú, aki érti a madarak nyelvét* mesében, a madárnyelvet tolmácsoló fiú segítségével úgy tesz igazságot a király a hímholló és a feleség fióka birtoklásáért való pörpatvarában, hogy szintén a gondoskodást tartja előrelőbbnek még a „szülésnél” is: „- Hát bizony, az anyja csak kitojta és otthagya, a hímholló költötte ki és az járt neki messze földre élelemért, aztán ő nevelte föl, akkor csakis az apát,

Egy magyarországi román népmesében: *A kígyó, a király veje* címűben,⁶³ szinte pontos megfelelőjére bukkanunk a DERRIDA által mondottaknak. Látjuk, hogy az erdőben talált „pikkelyes kígyót” az istállóban egy kecske táplálja:

Nőtt a kígyó, mint a mesében, szép, nagy testű lett. Egyszer reggel korábban megy az öreganyó az istállóba, hogy megfejje a kecskét, hát majd leesett a lábáról, mikor belépett és látja, hogy a kígyó szopja a kecske tőgyét. A kígyó a kecske lábára tekeredett, a fejét feltartotta a kecske hasa aljához, és úgy szopta a tőgyét.

Amikor az álnok boszorkány tanácsára a királyné elégeti a sütőkemencében a hős „bőrét”, s a kígyó végtére átváltozik legénnyé, a fiú (elégé szokatlan módon sem átkot nem mond a neje, sem az anyósna nem rója fel álnokságát) megbocsát a bűnt elkövető királyi-szülőknek. Felismeri, hogy nem a gonoszság, sokkal inkább a szülői féltés, aggodás jellemzi egzisztencia-karakterüket. Végül a házasság előtt elindul haza a „szüleieért” és más egyéb ingóságokért. Már majdnem végeznek a pakolással, amikor egy egzisztenciáját érintő dilemmával szembesülnek:

No, el is készültek a pakolással, hanem hát mi legyen a kecskével?

Mondja a király lánya:

- Engedjétek szabadjára, hadd menjen az erdőbe.

- Ó – mondja a legény –, ezt bizony magunkkal visszük, hiszen ez a kecske táplált engem. Sok tejet szoptam én tőle, úgy kell, hogy most én róla, mint anyámról gondoskodjam.

No, elkötötték a kecskét, az azonnal ki is futott, és kereste, hogy melyik kocsira is szálljon. Egyszeriben a legelsőre ugrott fel.

- Na, látod, tudja a kecske, hogy hová szálljon, hogy egy kocsiban legyen a vőlegénnyel és a menyasszonnyal. (215.)

A legény, akit az öreg házaspár „csak” befogadott otthonába, ám a mindennapi táplálásáról és legfőképpen a testi-lelki növekedéséről a – kígyó láttán először megriadó – kecske gondoskodott állhatatosan, pontosan ezt a semmivel sem helyettesíthető *gondoskodást* jelölte meg indokként hálája kifejezése pillanatában.⁶⁴ A királylány azt hitte a „szabadon” engedés, a természetben szabadon létezés elegendő jutalom a „kecske” számára a hosszas gondoskodásért. Ugyanannak a tévképzetének a foglya még mindig, amikor az elátkozott legényt félelmetes „kígyónak” látta. Csakhogy fele-társa már túlesett az első rituális átváltozáson, mondhatni újjászületésen, mégsem érti, hogy

a hímhollót illeti a kisholló.” In.: DOBOS Ilona: Gyémántkígyó, 134. A bátyai mesében, *Jóska és Maricá*-ban ezt olvassuk: „A gyerekek fölseperedtek, hát anyjuk nélkül nagyon bajos vót, az embernek nevelni őket, fölnevelni.” In.: Az ördögnek eladott lányok, Európa, Bp., 1987. 44.

63 Világ Szépe és Világ Gyönyörűje, 193-217.

64 BORBÉLY Mihály meséjében: *Az árva asszon*-ban, a királyné kicsúfolja az „egy hassal egyszerre két gyereket” szülő „kuldúsasszonyt”, aki azzal átkozza meg, hogy hét gyereket szüljön, s miután az „imája” meghallgatásra talált, a királyné hatot vizen eleresztett. Mikor egyszer összetalálkoztak a testvérek, s fény derült kilétükre, a királyné visszakérte őket: „-Jaj, Istenöm! Ez az én szülött gyermekeim! Csak ad neköm, mer a szívem möghasad értük! – Nem adom, mer a tied vót, de te elvetted! Én keservesen neveltem őket!” In.: Pingált szobák, Fórum, Újvidék, 1976. 219.

leendő férje miért ragaszkodik „volt-vagyok”-létének legfőbb támaszához. Viszont ebben az arával kötött házasságban megtestesül a Héra alapította időtlen házasság eszménye. Épp azért, mert a lánynak „az ősegységre való törekvés és a distanciára ítéltség alkotja az örök Ellenkező és Lázadó lényét”,⁶⁵ ami hatalmas kígyóval szembeni aggodalmaskodásában, majd átváltozott/eredeti létét látva, önfelelt szerelmi játékában nyilvánul meg.

Az erdélyi szász mesehagyomány szintén ismeri a gondoskodást, mint a legfőbb édesanyjai erényt, mely el- és megkülönböztet minden más rokoni köteléktől, akár a szülésre hivatkozó anya „természetes” jogától is.

Volt egyszer egy asszony, aki az erdőben lakott. Ez az asszony szánalomból a házába fogadott egy szegény árva fiút, aki eltévedt az erdőben, és úgy gondját viselte, mintha édesanyja lett volna.⁶⁶

Egy másik szász mesében, az *Erős János*-ban, az előzvegyült ember, kinek három lánya volt, második felsége szült egy fiút:

Az anyja annyira szerette ezt a fiút, hogy hét éven át szünet nélkül szoptatta. A férfi végül is elvesztette a türelmét, és egyik nap, amikor a felesége éppen szoptatott, mérgesen azt mondta neki:

- Ej, bárcsak tehénné változnál!

Hát uramfia, az asszony abban a pillanatban tehénné változott, és ettől fogva mindennap kiküldte az ember a kisfiút az anyjával együtt a legelőre.⁶⁷

A fiú az apától kapott el-átkozás után is ragaszkodik az anyai „emtetéshez”, s ezért a nyíltan vállalt gondoskodásért, mely csorbítja az apai tekintélyt/hatalmat és elrabolja tőle élvezete alanyát: a második feleséget, az apa fel akarja áldozni mindkettőjüket. Az apa nem óhajtja tudomásul venni azt, amiről *Az idő végtelenjében* LÉVINAS beszél, hogy az: „én egyszerre lekötődés és elkötődés (...)”.⁶⁸ A fiúnak növekedése egy adott pillanatában sorsszerűen szembe kell kerülnie az apjával/hatalmával, s hogy ehhez a sokízületi-gyulladásos konfliktusokat okozó elkötődéshez erőt gyűjtsön, a gondoskodó anya le-és megkötő erejéből (emlőjéből) táplálkozás szükséges.⁶⁹ Az anya, akár egy görög mitológémban vagy drámában, eldugja/elrejtí fiát a haragjában őt „magábaevő” Kronosz/Zeusz-

65 KERÉNYI: i. m. 257.

66 *A rózsalány*, In.: A csodálatos fa, 75.

67 Uo. 43-51. Az apai átok világosan jelzi, hogy az ős-anyai szülés/táplálás és örökérvényű gondoskodás az Ős-Anya természetéhez tartozik, melynek szimbóluma a mitológiában a tehén.

68 LÉVINAS: Teljesség és végtelen. 241-242. «Le Moi est à la fois cet engagement et ce déengagement (...)» 314.

69 Gilbert DURAND kötetének *La descente et la coupe* fejezetében elemzi részletesen, hogy az étel primordiális és archetipikus megjelenési formája a tej, s az anyát egy nagy tápláló állati lényvel állítja párhuzamba; s az anyai táplálék, mint a betegségből való meg- és felgyógyulás, a megújulás és újjászületés varázslatos eszköze is egyben. In.: Gilbert DURAND: *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*, Éd. Dunod, Paris, 2008. 294-296.

aspektusú apa elől. Ebben a tehénné átkozott/változott anyában viszont Héra egyik aspektusára ismerünk, mivel a: „mellékneve 'boopis', a 'tehénszemű' ”.⁷⁰

Ugyanez az anyai gondoskodás, útnak indítás, sors-alakításban részvétel és felelősség-vállalás mutatkozik meg a *Csonkatehén fia*⁷¹ mesében. Ebben az árva fiú az égből kapja nevelő-anyját, aki a kellő pillanatban feláldozza magát a fia föltámasztásáért/újraszüléséért és barátainak adott hűség-esküje betartásáért, s beszédében felhívja figyelmét, hogy az eskü, az adott szó fogja „pótolni” az ő gondoskodását:

- Édesanyám, hogy tudnálak én téged összeaprítani, mikor nekem te jötevőm voltál, és te adtad nekem azt az erőt, ami bennem van, és most adtál nekem új életet, és a barátaimnak. (...)
- Édes fiam, csak egész nyugodtan apríts engem össze, és vedd ki a lelkemet, öntsd a negyedik barátodba. Mert azok neked hűséget fogadtak, hogy soha semmiféle viszontagságba el nem hagynak tégedet. Tehát neked kötelességed azt teljesíteni, hogy mentsd meg a barátod életit, és azoknak viszont kötelességük az, hogy a te életedet is mentsék meg!

ANDRÁSFALVI György kakasdi mesemondó a 64. meséjében⁷² az anyja három éves koráig mindig síró gyermeket kiviszi a mezőre, s hogy férjének segíteni tudjon kendert szedni, megszoptatta és egy „kis árnyacskába” letette aludni. Ám mikor elindulnának hazafelé, még egy gyermeket találnak a menedékben. A bíró kérésére („Vidd el magadhoz, s visejjeték gondját addig, míg megkerül, akié!”) megkülönböztetés nélkül, tisztességgel nevelik a megtévesztésig hasonló fiúkat tizenöt éves korukig. Ellenben az anyja nem bírván úrrá lenni kíváncsiságán, hogy megtudja: melyik az *általa szült*, vagyis a tulajdonképpeni gyermeke, saját évtizedes szerető gondoskodását felülírja. Egy „ármány” révén megtudja/megjelöli az „övét”, az édeset. Noha a két gyerek tovább is szerette egymást („Azétt csak megvolt köztük a testvéri szeretet, egymásnak az orrikra nem vetették”), az anyja többé nem olyan feltétlenül és felelősséggel szerette az „idegent”, mint szerette őket korábban,⁷³ amikor megkülönböztetés, az „édes” szó odaragasztása nélkül egyformán gondjukat viselte.

70 KERÉNYI: i. m. 263.

71 DOBOS Ilona: Gyémántkígyó, ORDÓDY József és KOVÁCS Károly meséi, Szépirodalmi, Bp., 1981. 263-284. ORDÓDY *Juhász Péter* c. meséjében egy juh szoptatja hét esztendeig az akolban talált gyermeket (47-82). A beregújfalusi mesében *A kis aranytehenben* a szegény öregember egy kis tehenet kap Krisztus Urunktól, aki a hőst is segíti, s amikor a halálára készül, evvel a kéréssel áll a fiú elé: „Kedves gazdám, én meghalok, úgy temess el, mintha iédesanyádot meg iédesapádot!” In.: Tüzoltó nagymadár, Hatodik Síp Alapítvány, Ungvár, 1993. 78.

72 In.: Kakasdi népmesék, 114-142.

73 ORDÓDY József *Két egyforma barát* meséjében épp ellenkezőleg viselkedik az anyja: „Nem baj fiam, hogy így áll a dolog, hogy most már tudom, hogy kettőtök közül melyik a saját, melyik a talált. Azért ne félj, ne búsulj, neked is csak olyan gondviselésed lesz ezentúl, mint a másoknak.” In.: DOBOS Ilona: Gyémántkígyó, Szépirodalmi, Bp., 1981. 147-178.

- Jaj, édesem, jaj erre, jaj arra, - a másikat elkezdte hordani, hogy - te sénkinek se kellettél, úgy dobtak hëzza az enyimhöz, s tizenöt éves korodig fëlnëveletek, s a köszönet még az, hogy saját gyermekëmnek a szemét akarod kiütni!

Karl BARTH írja az *Ember és embertárs* kötetében egy helyütt, hogy: „Az ember azzal, hogy bünöket követ el, nem csinál új teremtést. Bünöinek elkövetésével nem vihet végbe semmiféle lényeges változtatást az adott emberi lényegen, csak szégyent hozhat rá, csak önmagát sodorja a legnagyobb veszélybe.”⁷⁴ Az anya, aki el-taszítja magától gyermekét, (a saját gyermekként „gondozottat”) bármiféle szenvedélynek, szégyennek, vágyakozásnak, büntetésnek engedve, a közösség által felállított normatíva megsértésével az egyik legfőbb bünöt követi el. Végtere is önmagát bünteti: a csillapíthatatlan sóvárgással és az azt beteljesítő örülettel felszámolja a családi harmóniát.

CIFRA János *Vízi Sándor* című meséjének főhösét, akit az öreg halásza fogott ki a vízből s „nem kóstolta meg az édesanyja tejit”, hanem csak a dajkáét, egyszerre keresztelik meg a királyságot öreg királytól kapott Veres király gyermekével. Ez utóbbi „kövér vót”, mert – ahogy a mesemondó hangsúlyozza –, „amelyik édesanyatejet szopik, fejlettebb, mint amelyik idegen csicset szopik”. A két fiú ugyanabban a királyleányba szeretett bele. S bár Vízi Sándor „első tanuló” volt a kollégiumban, mégis hátra lépett, amikor a Veres vitéz és a lány a templomba léptek. Ám a Veres vitéz hiába határozta el, hogy „neki nem lesz soha más felesége, csak ez a szép leány”, a lány megnémult Vízi Sándor „két égő szemit” látva. Vízi Sándor (akiről azt mondják „árva fiú. Szegény. De okos. Azt gondolja, hogy nem szereti senki”), miután meggyógyítja a lányt, az anyja annak ellenére is hozzá akarja adni Sándorhoz, hogy csak kollégista. Ellenben ő ekként szabadkozik a völegénység ellen:

Nem tehetem azt! Nem tudam, ki vót az apám s ki vót az anyám. De anyám elég szentelen vót, nem tudam, ki vót, mert belédobatt a vízbe, hagy fulladjak belé. Akkor nem lehetett nem tudom milyen fehérnép. Mert semmi se vót. Senki se vót. Mert kurva vót. Mert belédobatt a vízbe. Úgy növelt fel ingemet az öreg király, dajkakezeléssel. Tehát egy ilyen családba nem vegyülhetek.⁷⁵

Vízi Sándor „beszédében” az anyai felelösség és gondoskodás hiányát emlegeti föl. Mivel semmit sem tud felhozni önmaga és származása „igazolására”, nem akar másokat is a bünnel/tisztátalansággal megfertözni. Karl BARTH mondja egy helyütt:

A beszéd az én kimondott szavam, az én neked szóló aktív nyilatkozatom, önmagamról, mellyel átlépek pusztá láthatóságom kénytelen határát feléd, a másik ember felé. (...) Az hogy komolyan veszek, azt jelenti, hogy beszédemet

74 Karl BARTH: *Ember és embertárs*, (fordította: SZATHMÁRY Lajos), Európa, Bp., 1990. 18.

75 NAGY Olga: *Cifra János* 217.

és közölnivalómat a te érdekedben kell elmondanom; azt jelenti, hogy miután én mutatkozom be neked, rajtad múlik, jól vagy rosszul viselkedj velem szemben.⁷⁶

Vízi „okos” ember, vagyis nem a harc, az erőfitogtatás, a férfiasággal büszkélkedés a „fegyvere”, hanem a kommunikáció, a másik iránti megnyílás. Valamennyi szavával „láthatósága kénytelen határát” lépi át, s mindig megmutatja nemes jellemét, a hatalomra törekvővel szembeni visszahúzódnai tudását. Ha kell: képes lemondani a másik javára akár a feleségéről is, attól téve függővé, hogy betartja-e az adott szavát, vagyis arra apellál, amit KERÉNYI mond:

(...) a bizalomról van itt szó, a legszélsőségesebb odaadásról és leplezetlen önmagát kiszolgáltatásról (a ’bizalom’ egyszerű görög kifejezése ezt jelenti), amelyben a tisztán testihez is hozzákapcsolódhatnak az ’igazi’ jelző.⁷⁷

Amikor a Veres vitéz és a Vízi felesége árulásának köszönhetően a hőst kegyetlenül „elveszejtik”, és többszöri alakváltáson esik keresztül. Ám volt-felesége minden létmódjában ráismer a szemérről, merthogy a „szemeiért szerette meg”, de azért is tette tönkre, hogy ne legyen mibe néznie, ne emlékeztesse őt a múltra, a korábbi házasságára és gyilkosságba torkolló árulására. Férjével együtt a múltat akarja elutasítani, nehogy a múlt, az egy adott pillanatban elkövetett kihasson a jövőre. Végül Vízi : *kacsa* alakját ölti,⁷⁸ s a tóba csalja Veres vitézt, hogy a kardját visszaszerezze. A „kereszttestvérrel” leszámolása után⁷⁹ az álnok, hűtlen feleségét, mivel képtelennek tartja a Héra képviselte örök házasság fenntartására/felújítására, e „szavakkal” küldi koldus útjára:

Fiatal koromban megszerettél, emberré tettél, de aztán koldusbotra juttattál, s meg is ölettél. Kétszer pusztítottál el a szememért, mert megismerted: ’Úgy csillámlik, mint a Vízi Sándor szeme’ (...).

76 Karl BARTH: i. m. 93-95.

77 KERÉNYI: i. m. 229.

78 LÜKŐ Gábor írja: „a madarak közül a bűvárkacsa a legősibb lélekszimbólum. (...) A világ legkülönbözőbb népeinek teremtésmondáiban megtaláljuk a kacsát, mint a Teremtő, vagy segítője, az ördög szimbólumát.” In.: A magyar lélek formái, Exodus, Bp., 1942. 75. A szlovák mesében, *A három kutyában*, a Sárkánnyal viaskodva Vitek szaporán vágja ellenfele fejét, s egyszeriben „egy vadkacsa repült ki a sárkányból, de a kutyák utánavetették magukat, elkapták, és darabokra tépték”, s kimúlt a sárkány. In.: A harmatban fogant hajadon, 129-139.

79 A marosszentkirályi cigány mesében, *A talált gyermekben*, szintén a megtévesztésig hasonló fivérek szerepelnek, s nem feledvén testvéri esküjüket, egymásért küzdenek; ám amikor a talált fiú életre kelti a „valódit”, megy vele a fiatal felséghez és „harmadikként” befekszik a nászgygyba, a fiatal feleség tanácstalan, de nem erkölestelen lévén, külső tanácsra megjelöli az „igazságos urát. A talált gyermek tudta, értette ezt. (...) eltűnt, mert ő csak azért volt küldve, hogy a bátyjából király legyen.” Zöldmezőszárnya, Európa, Bp., 1978. 242.